

Зиновія СЛУЖИНСЬКА, Олександра СЛУЖИНСЬКА

**ВІДРОДЖЕННЯ ГЕНЕТИКИ
ПІСЛЯ ЛИСЕНКІВСЬКОГО ПЕРІОДУ**

*Присвячено світлій пам'яті
доктора медичних наук Юрія Гаврилюка
із вдячністю за його лицарську мужність
сказати правду про наслідки вибуху
в Чорнобилі в часи тоталітарного режиму
та за його недоспівану пісню
у царині медичної генетики*

Проголошення відновлення незалежної України дало імпульс для наукових досліджень з історії розвитку національної медицини. ВАК України в перегляді дисциплін відновив спеціальність „Історія медицини“ (14.02.04). Наразі в університетах нема спеціальних кафедр історії медицини, які стали б центрами підготовки викладачів та кваліфікованих фахівців. Президент Світової федерації українських лікарських товариств (СФУЛТ) та Всеукраїнського лікарського товариства (ВУЛТ) професор Любомир Пиріг 1995 р. ініціював проведення конференції „Історія української медицини“, а 1998 року видав друком книжку „Медицина та українське суспільство“.

Неоцінений вклад в історію розвитку національної медицини своєю громадською ініціативою стосовно відновлення видання „Лікарського збірника НТШ“ 1991 р. вніс професор Ярослав Ганіткевич. Він упорядкував і видав праці засновника першого медичного часопису „Здоров'я“ українською мовою Євгена Озаркевича. В 2002 році у світ вийшла книжка Я. Ганіткевича „Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи“. Через два роки (2004 р.) Я. Ганіткевич видав ще одну книжку — „Історія української медицини в іменах і датах“, в якій зібраний матеріал з історії медицини від часів Княжої держави. На підставі аналізу відомостей до наукового періоду із „зелейників“, „травників“, „лічебників“, „врачуваньників“, а також рукописних книг і давніх словників Лаврентія Зизанія та Памви Беринди автор вказує на те, що народна медицина в Україні формувалася протягом XIV—XVII століть і має глибокі корені. У книжці Ярослава Ганіткевича подані матеріали з різних епох розвитку медицини на

українських землях, згадані сучасні автори, які зробили свій вклад статтями та нарисами: Г. Аронов, З. Болтарович, М. Барціховська, Ю. Гаврилюк, О. Гнатейко, Ю. Дупленко, Б. Іськів, П. Калинюк, О. Кіцера, В. Коган, А. Кравець, Б. Криштопа, П. Мошич, Н. Невзгода, Я. Радиш, З. Служинська.

У зв'язку з довготривалим (з 1948 до 1965 рр.) запереченням генетики як науки і переслідуванням генетиків на території колишнього СРСР ще й нині з наукової літератури вилучають не лише праці видатних учених, а й тогочасну термінологію, що збіднює і перекручує історію розвитку медичної генетики.

Лише у статтях Я. Ганіткевича, С. Гершензона, Т. Бужієвської, І. Бариліака, А. Лучиніна зберігаються термінологія і прізвища тих, які стояли на порозі формування нового напрямку вивчення людських якостей. У своїй праці користуватимемося термінологією, що її вживали Ф. Гальтон, Ю. Філіпченко, Б. Матюшенко, О. Корчак-Чепурківський, Р. Осінчук, заслуги і досягнення яких незаслужено замовчували.

Основоположником науки про поліпшення роду людського (евгеніки) був Френсіс Гальтон (1882—1911). Його вклад у медичну генетику та методи дослідження спадковості людини дуже великий і не повністю висвітлений.

З ініціативи Гальтона 1904 року в Лондонському університеті була організована національна євгенічна лабораторія. Її назвали „Лабораторією Гальтона“. Через три роки було створене Товариство євгенічного виховання, президентом якого став Гальтон. Наука про поліпшення роду людського була на той час прогресивна, широко визнана в Європі та Америці. Це були перші кроки медичної генетики в першій половині ХХ століття.

1912 року в Лондоні відбувся інтернаціональний конгрес з євгеніки, подальші два в Нью-Йорку в 1921 і 1932 роках. У Німеччині 1921 року вийшов друком перший підручник з генетики. Автори Ервін Бауер, Ерген Фішер і Фріц Ленг, крім основних досягнень генетики, включили в це видання питання расової гігієни. У цьому розділі стверджувалось існування *superior* (вищих) та *inferior* (нижчих) представників людства, що стало теоретичним підґрунтям расизму. У Німеччині на кожному факультеті в цей час була створена кафедра генетики людини. Виникло багато товариств у різних містах Європи: Берлінське товариство расової гігієни, Шведський державний інститут расової гігієни, Мюнхенське товариство расової гігієни, Штутгартська місцева група, Дрезденська місцева група. Міжнародний євгенічний комітет охоплював представників 15 країн.

3 березня 1921 р. у Петербурзі було створено Бюро з євгеніки, завідувачем якого став Ю. Філіпченко. Друкованим органом Бюро став журнал „Известия Бюро по евгенике“, де друкувалися лише оригінальні статті з

питань генетики людини. 1929 р. невропатолог С. Давиденков створив консультаційний пункт у Москві, 1932 р. у Петербурзі опублікував праці зі спадкових недуг нервової системи.

У Московському інституті експериментальної біології 1920 року створили відділ евгеніки, а також Російське евгенічне товариство, яке очолював Н. Кольцов, за його редакцією виходив „Русский евгенический журнал“.

У Києві, Харкові, Полтаві та Одесі відкрилися філіяли евгенічних товариств.

У Києві в санітарній управі під керівництвом відомого академіка О. Корчака-Чепурківського з 1905 р. працював Борис Матюшенко (1883—1944). При Генеральному Секретаріаті Б. Матюшенко організував медично-санітарну службу. В період Гетьманату він обіймав посаду директора медичного департаменту Міністерства здоров'я, а згодом — комісара Міністерства здоров'я. Під час Директорії Б. Матюшенко був міністром здоров'я. Протягом 1922—1925 років за його редакцією у Празі виходив українською мовою лікарський журнал „Український медичний вісник“. В еміграційний період Б. Матюшенко працював професором кафедри гігієни Українського вільного університету та Української господарської академії у Подебрадах. За праці в галузі евгеніки Б. Матюшенко був обраний дійсним членом Чеського евгенічного товариства.

На генеративні властивості, на думку Б. Матюшенка, впливають соціально-політичні фактори: недуги (пошесті), війна і голод.

Хвороби, епідемії тифу, холери, дизентерії за воєнні роки (до 1924 р.) охопили 8 млн. населення, до того треба додати зростаючий наступ малярії в Україні, яка вразила понад 2 млн. осіб.

Окремої статистики стосовно туберкульозу не було, проте в 1919—1922 роках деякі округи Катеринославщини вказують, що 4 відсотки населення хворіло на туберкульоз, це в 12—15 разів більше, ніж у довоєнний період 1914 року.

На з'їзді працівників охорони здоров'я у Харкові 16 лютого 1923 р. констатується факт, що сифілісом хворіє 2,5 відсотка сільського населення, а в деяких повітах, де дислокувалися армії під час війни, кількість хворих на сифіліс сягала 60 відсотків.

Б. Матюшенко посилається на статистичні дані „Наркомздрава“, згідно з якими на 10 тисяч мешканців Києва, Одеси, Харкова припадає 764 хворих на венеричні недуги. Протягом 1922 р. кількість хворих збільшилася у десять разів проти 1920—1921 років. В ці ж роки скоро зростає проституція, загрозливих розмірів набирає зараження малолітніх бездомних дівчаток віком від 10 до 14 років.

До проституції, венеричних хвороб приєднується алкоголізм. Б. Матюшенко вказує на зростання цієї недуги, робить висновок, що всі ці хвороби негативно впливають на репродуктивний процес і здоров'я майбутньої генерації.

Війна. Генеалогія досліджує роди різних верств населення і загальний стан здоров'я популяцій, фертильність (плодючість). Смертність від соціальних причин має стосунок не лише до демографії, а й до збереження нації. Отже, на генеративні властивості популяції впливає і другий фактор — війна. Згідно з думкою Б. Матюшенка, крім безпосередніх утрат війна має „контраселекційний“ ефект, бо „в ряди борців з боку представників окремих клас і політичних течій, що провадять збройну боротьбу, втягуються найактивніші, найбільш енергійні елементи, у котрих можна припускати і релятивно добрі „дідичні (спадкові) якості“. Їхня загибель є тим більшою шкодою для нації“. До того треба додати вимирання „мозку нації“, тобто знищення інтелігенції.

Голод. Третій фактор — голод, який у 1921—1924 роках охопив територію з 10 млн. населення, тобто більше, ніж третину тогочасного населення України. Точних статистичних даних немає, але, без сумніву, втрати були величезні, бо голод захопив і те покоління, що ще не народилося. Крім фізичних конституційних змін, голод руйнує і розхитує нервово-психічну систему, що призводить до збільшення кількості хворих на психічні недуги.

Всі ці кількісні втрати український народ, зі своїм високим коефіцієнтом розмноження, міг би з часом компенсувати. Але тільки за умови, що загальний рівень життя сприяв би високій народжуваності і невисокій смертності. На жаль, ціла низка економічних, соціальних і політичних факторів була несприятлива.

Низький рівень виживання мас, висока дитяча смертність, поширення туберкульозу, алкоголізму, венеричних недуг — усі ці моменти і чимало інших утруднюють покриття утрат живої сили українського населення. А багато з цих факторів знижує і здоров'я майбутніх генерацій.

„Отже, мусимо дійти сумного висновку, — писав Б. Матюшенко, — що поки що процес вимирання нашого народу не припинився; йде також далі й процес ушкодження його „біологічного фонду, — процес дегенеративний“. Певна річ, що твердження Б. Матюшенка були недоступні не лише для широкого кола читачів, а й для спеціалістів, бо, по-перше, мали „євгенічне“ спрямування, по-друге, викривали не лише сам факт, а й причини зниження показників розвитку українського населення.

За своєю суттю оцінка тоталітарної системи та її вплив на психічне, моральне і фізичне здоров'я населення України не змінилася і півстоліттям пізніше, про що можна довідатися з праці „Рід людський в Україні“, де була

спроба підрахувати кількість утрат українського народу до 1954 року (З. Служинська, 1995).

Між 1923 і 1925 роками у Празі заходами українського видавничого фонду вийшло більше 10 книжок українською мовою для вищої школи з медичних дисциплін. „Загальна біологія“ А. Старкова — перший підручник з біології українською мовою та „Соціальна гігієна“ Б. Матюшенка. В його праці „Зміни здоров'я українського народу за останнє десятиліття“ (1924 р.) подано наслідки голоду 1921—1922 років.

1924 року Біологічному інституту ВУАН (Київ) надано ім'я Федора Омельченка. В Харкові засновано Інститут материнства і дитинства. Головою Медичної секції ВУАН обрано проф. Олександра Черняхівського, довічним почесним головою секції — акад. Оксентія Корчака-Чепурківського. У Львові відновлюється робота Лікарської комісії Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), припинена 1916 року у зв'язку зі смертю її засновника Євгена Озаркевича. Головою обрано М. Панчишина, заступником — І. Куровця, секретарем — М. Музику. Спільно з Українським лікарським товариством відновлено видання „Лікарського вісника“.

1927 року в УРСР вийшло 15 наукових книжок українською мовою, серед них „Порадник жінки-селянки“ Анни Михайлюти, а 1928 р. Олександр Черняхівський видав підручник Оскара Гертвіга українською мовою „Елементи ембріології людини та хребтовців“. За редакцією О. Крупського в Києві вийшла перша велика монографія з акушерства „Знеболювання родів“, за його ж авторством вийшла книжечка „Аборт, лихі наслідки від нього, та як їм запобігти“. В пізніших працях О. Крупський одним із перших в Європі висловив думку про можливість використання гормональної контрацепції, яка увійшла у практику кілька десятиліть пізніше, а 1929 року вийшла перша велика українська монографія „Операційне акушерство“.

1928 року у Дніпропетровську й Одесі відкрито Інститут охорони материнства та дитинства. У Києві такий інститут засновано 1929 р., у Львові — 1940 р.

У Києві президент ВУАН О. Богомолець 1932 року заснував Інститут експериментальної біології і патології.

Як зазначає автор „Історії української медицини“ Ярослав Ганіткевич, „повертаються праці лікарів української діаспори — Романа Осінчука, Василя Плюща, Павла Пундія та багатьох інших. Заслуга Василя Плюща в упорядкуванні знань про лікарів різних епох Київської держави, Козацької республіки, з XVIII до початку XX століття.

Професори Ярослав Ганіткевич (Україна) і Павло Пундій (США) створили двотомник „Українські лікарі“. В ньому подана інформація про діяльність та імена лікарів-українців, їхні біографічні, наукові, освітні та фахові

здобутки. Висвітлено громадську роботу в діяспорі. Збережена тяглість поколінь медиків під час визвольної боротьби — міністрів охорони здоров'я УНР, медичної служби в легіонах Українських Січових Стрільців, Української Галицької Армії, творців Українського Червоного Хреста, членів дипломатичних місій. Подані відомості, про які довгі десятиліття не можна було згадувати, що збіднювало історію розвитку охорони здоров'я і штучно створювало хронологічні прогалини. Доктора Павла Пундія справедливо називають архіваром української медицини, а професора Ярослава Ганіткевича — „скарбницею імен та дат“. Автори залишили нащадкам пам'ять про знищену і стерту історію розвитку українських медичних шкіл.

Перша українська праця про медико-генетичні консультації „Евгенічні поради та їх організація“ опублікована у Львові 1931 р. Б. Матюшенком у „Лікарському віснику“.

1939 р. Наталя Осадча-Янта в Харкові видала книжку „Народна медицина на Україні“, а Софія Парфанович у Львові видала перший посібник українською мовою „Гігієна жінки“.

Після пошуків нової системи навчання медицини в УРСР 1923 року запроваджено єдиний для усіх медичних інститутів навчальний план з включенням клінічних дисциплін. В УРСР навчалось 31,3 відсотка студентів з усіх медичних інститутів СРСР.

Цього ж року в Харкові з ініціативи академіка Оксентія Корчака-Чепурківського відкрито Український науково-дослідний інститут охорони материнства та дитинства.

Професор Володимир Підгаєцький створив і очолив кафедру професійної гігієни в Київському медінституті. 1924 року в УРСР вийшло друком 48 медичних видань українською мовою, серед яких праця проф. В. Підгаєцького „Евгеніка, або Наука про поліпшення майбутніх поколінь“, в якій, за словами Я. Ганіткевича, висловлені положення, „що нині реалізують медико-генетичні консультації“.

У Львові (на той час під Польщею) функціонувала „Народна лічниця“. Вийшла книжка українською мовою М. Долинського „Жінка як мати, гігієна жінки, завагітнення, роди і поліг“, а також книжки С. Дрималика „Порадник лікарський о всіх недугах людей“ та І. Куровця „Перша поміч у наглих випадках захоруння“.

Відродно, що сьогодні не відкидається доробок українських лікарів, які колись були репресовані, а також лікарів діяспори, котра зберегла чимало видань і, за словами Я. Ганіткевича, „...багато зробила для збереження і розвитку традицій української медицини, її історії. Це насамперед фундаментальні дослідження Василя Плюща, Геннадія Шульца, Андрія Оларчика“. Історію розвитку медицини в західних областях України

знаходимо в опублікованих матеріалах Романа Осінчука, Павла Пундія, Софії Парфанович, Юліяна Мовчана.

Борис Матюшенко друкував свої статті в „Лікарському віснику“, що виходив у Львові. В 1900 р. було створене Українське лікарське товариство, головою якого став видатний лікар Євген Озаркевич, а згодом — Мар'ян Панчишин. Євген Озаркевич редагував львівський медичний журнал „Лікарський вісник“. В 1931 р., ч. 1, була надрукована стаття Бориса Матюшенка „Євгенічні поради і їх організація“. В цій праці Б. Матюшенко вважає, що забезпечення біологічних прикмет людини, а тим самим її більшої працездатності має не лише медичне, а й соціальне та державне значення, тому висунув низку пропозицій для зменшення кількості дефективних нащадків (термінологія автора зберігається):

- добровільні лікарські оглядини перед шлюбом;
- заборона шлюбів з особами з психічними розладами, хворими на туберкульоз і особами з венеричними недугами;
- поради повинні давати рекомендації перед шлюбом;
- поради повинні давати пояснення одруженим — з питань статевого життя, безплідності, різноманітних вад організму;
- поради мають бути безплатні;
- лікарі поради повинні бути генетиками, мати знання з питань соціальної гігієни, сексології, психіатрії;
- лікарі поради повинні працювати в тісному зв'язку з іншими спеціалістами;
- важливим завданням є популяризація медичних знань серед широких мас населення;
- санітарно-просвітницька робота повинна виконуватись усіма без винятку медичними працівниками.

З ініціативи Романа Осінчука і за підтримки Мар'яна Панчишина 1937 року була створена перша в Галичині євгенічна порада, мета якої не відрізнялася від сучасних медико-генетичних консультацій.

Роман Осінчук займався проблемами організації заходів для запобігання появі дітей зі спадковими хворобами, його праця зводилася до передшлюбних консультацій молодих пар. Він придбав літературу (12 джерел, передплатив журнали для бібліотеки Українського гігієнічного товариства) і 1937 року виступив з пропозицією створити євгенічну раду при Українському гігієнічному товаристві (УГТ) у Львові. Цю думку підтримали члени управи, і перша євгенічна рада УГТ була створена на базі протитуберкульозного диспансера на вул. Уейського, 14 (тепер вул. Устияновича) в 1937 році. Працювала рада до 1939 року. Після встановлення радянської влади у Львові її закрили.

Основні напрями діяльності поради:

- анкети-запитники для жінок і для чоловіків;
- зв'язок із спеціалістами різних галузей, що працювали в „Народній лічниці“ і протитуберкульозному диспансері;
- налагодження лабораторних досліджень (лабораторія Бактеріологічно-хімічного інституту Наукового товариства ім. Шевченка — НТШ);
- кінцеві рекомендації.

Євгенічна порада нічим не відрізнялася від пізніших медико-генетичних консультацій. Роман Осінчук справедливо оцінював нерозуміння генетичних проблем населенням і брак генетичних знань серед спеціалістів. Перші консультації обмежувалися переважно порадами для шлюбних пар. Діяльність поради Р. Осінчук описав у своїй статті „На стійці народного здоров'я“.

Однією з перших спроб популяційних обстежень була праця лікаря М. Поповича на Бойківщині. Результати докладних обстежень етнічної групи бойків надруковані в „Лікарському віснику“ в 1938 р. (т. XVI) під назвою „Статистика частіших захворювань на Бойківщині“. В тому ж номері вміщена стаття М. Поповича „Штучний викидень у світлі критики зі становища євгеніки і соціології“, котра спрямована, як тепер можна висловитись, на збереження генофонду людини. Автор категорично засуджує штучне переривання вагітності, за винятком життєво важливих випадків.

Під впливом ідей І. Дарвіна, на думку Підгаєцького, а також К. Устияновича, унаслідок добору появляються особливості, притаманні певній групі населення, бо серед нащадків асортивних пар концентрується комплекс ознак, властивих саме цій конкретній групі.

Працьовитий, здоровий, сильний, спритний хлібороб підбирає собі дружину під стать з такими ж позитивними якостями. Асортивні шлюби здійснювалися протягом поколінь, тому добір серед популяцій хліборобів України створив тип працюючого, ошадного, невибагливого господаря — тип українського селянина.

Згодом цей тип, як і вся культура сільського господарства, створена ним, був знищений колективізацією і трьома голодоморами. Збереглись і вижити могли лише ті, які покинули село, або ті, які брали участь в адміністративних заходах та репресіях селян.

Інший приклад. Нагромадження генів, що відповідають за художній талант або музичне обдарування, відбувається здебільшого там, де ці якості цінуються, переважно серед осіб, для яких обдарованість є фахом. Стає зрозумілим, що людина з професією музиканта чи художника, оточена такими ж обдарованими людьми, має більше шансів здійснити асортивний шлюб, тобто одружитися також із музикантом чи художником, що й забезпечує нагромадження певних генів серед нащадків. Ця група людей дасть більше

талановитих нащадків у галузі музики чи малярства, ніж група, в якій нема художників чи музикантів. У генетичному розумінні група, верства чи клас не включає соціального змісту.

„Піраміда класів обдарування“ Гальтона сприймалася за советських часів негативно, бо асоціювалася з класовою структурою суспільства. Насправді йдеться не про класовість, а про нагромадження спадкових факторів в окремих сім'ях, що підсилюють ефект обдарованості. Прикладом можуть бути родоводи Савчинських, Кульчицьких, Тобілевичів, Симиренків, Білинських, Старосольських, Себастьяна Баха. Висловлюючись сучасною мовою, адитивний (сумарний) ефект генів залежить від кількості нагромаджених генів у роду. У популяції розподіл таких факторів залежить від частоти розповсюдження їх у всіх верствах (суспільних класів) населення. Розподіл тих факторів у популяції підпорядковується закону Кастле (сьогодні більше відомого як закон Гарді-Вайнберга), в якому стверджується, що „гени обдарованості“ є у представників усіх класів суспільства. Ю. Філіпченко у праці „Інтелігенція і таланти“ підкреслює, що на прояв обдарувань більше впливає спадковість, ніж довкілля. Дуже переконливим прикладом можуть бути популяції українського населення, серед яких потенційно багатою на обдарування і таланти була верства селян, де завдяки випадковому змішанню спадкових факторів появлялись і обдаровані, і навіть генії. Вони потрапляли у верству інтелігенції, і в зв'язку з тим, на думку Філіпченка та Матюшенка, необхідна підтримка інтелігенції на державному рівні для формування обдарованої верстви.

Добір у людському суспільстві за кількісними ознаками відбувається за масовим типом і, поза всяким сумнівом, діє аналогічно природному добору серед інших живих організмів у природі. Важелями добору в людських популяціях є хвороби — туберкульоз, дифтерія, СНІД, а також соціальні чинники — війни, голодомори, геноцид. До добору додаються особливі обставини, повністю зумовлені культурою та рівнем цивілізації, які мають свій прояв у господарських, медичних і правових відносинах, що надають дії добору інший, а саме соціальний характер. Під впливом соціальних факторів дія добору є м'якша. І через це в цивілізованому суспільстві найважливіше місце відводиться плідності, суть якої полягає не в загибелі непристосованих (неповноцінних) осіб, а в запобіганні їх народженню.

В Україні протягом усього періоду існування тоталітарної системи дія добору була занадто жорстка. Після страхітливих соціально-політичних катаклізмів (воєн, колективізації, штучних голодоморів, депортацій, німецьких концтаборів і вивозу молоді на роботу в Німеччину, більшовицьких ГУЛАГів і довічних виселень українців на Північ, у Сибір, на Далекий Схід, масових розстрілів у Карелії, Сандормосі, Биківні, Татарці, Вінниці, Харкові, Умані, Сучій Балці в Луганську, Сумах, Донецьку) усувались із репродукції

найвартісніші фенотипи. Непоправні демографічні втрати вплинули на показник фертильності. Він знизився через те, що всі верстви населення потрапляли під терор.

Сьогодні йдеться не про виживання корисних членів суспільства і про загибель асоціальних елементів, а про їхню фертильність, про можливість народжувати дітей, які доживали б до репродуктивного віку і давали нащадків. Згідно з Пірсоном: „Інтелігентний середній клас є хребетним стовпом нації: з нього виходять учені, вожді, організатори. Члени цього класу не появляються випадково, а є продуктом довгого процесу добору найбільше обдарованих і пристосованих в інтелектуальному сенсі членів суспільства. Здорове суспільство повинно б мати свій максимум плідности в цьому прошарку...“ В Україні, яка завжди була великим скритим потенціалом обдарувань і талантів, політика всіх окупаційних режимів вирізнялася якраз знищенням переважно верстви інтелігенції.

Розвиток генетичної освіти

Використання здобутків науки політиками спричинило негативне ставлення до євгеніки і до втручання у сферу еволюційного розвитку людини та створення „чистих рас“. Застосування стерилізації у США, війни і геноцид під різними гаслами коричневого і червоного фашизму „за чистоту раси“ і за „чистоту класів“ на багато років зупинили розвиток євгеніки, яка мала за мету поліпшити рід людський. 1948 року в Україні, як і в цілому СРСР, почалися „лисенківські гоніння“ генетиків і їх учення. Аж до 1965 року генетика вважалася „буржуазною лженаукою“, а генетики піддавались репресіям. Щоб уникнути переслідувань, більшість генетиків медичних установ спрямувала свої дослідження у царину паразитології, яка не була „політично обтяжена“, унаслідок чого в медичних навчальних закладах генетичні проблеми не досліджувались, а основ генетики студенти-медики не вивчали приблизно 30 років. Науковці, що працювали в галузі генетики, були звільнені з роботи з тавром „менделісти, вейсманісти, морганісти“ або навіть „вороги народу“.

Лише після 1965 року генетика почала відроджуватися. У Львові під керівництвом член-кор. АН УРСР, проф. Андрія Лазаренка Олена Висоцька і Євгенія Лесняк провадили перші в Україні цитогенетичні дослідження рослин. З ініціативи вченого було проведено цикл семінарів з генетики для викладачів та наукових працівників. 1968 року у Львівському державному медичному інституті захищена перша дисертаційна робота з генетики „Статевий хроматин у хворих раком молочної залози“. А 1968 р. професор А. Лазаренко очолив Львівське відділення Україн-

ського товариства генетиків і селекціонерів ім. М. Вавилова. Відомий петербурзький гістолог А. Дибан, який в той час працював у Львові, прочитав для викладачів Медінституту перші лекції з основ генетики.

Московський генетик Владімір Ефроймсон 1965 р. маючи на меті підтримати генетичну тематику у Львові, у листі до автора писав, що „статті по генетике еще только начинают набирать частоту в газетах и журналах, разгром жулья тоже пойдет... генетика чересчур модна“. Потішав, що небезпека переслідування генетиків минула. В Москві і Ленінграді молоді вчені-дослідники під керівництвом А. Прокоф'євої-Бельговської удосконалювали методи вивчення хромосом людини. В Україні ще не відкрили робочих місць для освоєння цитогенетики людини. Юрій Гаврилюк і Орест Созанський пройшли аспірантуру в Москві і захистили дисертації.

А в навчальних закладах викладачі освоювали „абетку генетики“: алелі, гомологічні хромосоми, плейотропію, експресію, пенетрантність. У програму вищих медичних закладів з 1966 р. був введений курс класичної генетики.

Згодом у Товаристві генетиків і селекціонерів виділилася секція медичної генетики. В Києві її очолював спочатку проф. В. Дишловий, згодом доктор мед. наук І. Барил'як, у Львові — проф. П. Скочій.

В Україні перша медико-генетична консультація була створена 1968 року на базі Київського науково-дослідного інституту педіатрії, акушерства й гінекології МОЗ. Медична генетика впроваджувалася в Інституті молекулярної біології і генетики АН УРСР.

Появилися перші навчальні підручники. 1970 року вийшла у світ українською мовою „Біологія“ Павла Власенка з розділом „Спадковість і мінливість“.

1978 року професор А. Слюсарев з Донецька видав підручник „Общая биология с основами генетики“. Великий внесок у розвиток генетичної освіти зробили київські вчені. 1979 року появились „Основы современной генетики“ С. Гершензона и „Генетика человека“ Г. Бердишева та І. Криворучка. Наукові роботи С. Гершензона відкрили можливість зворотньої транскрипції.

1983 року у Львові видавництво „Вища школа“ випустило у світ посібник „Биология“ з розділами „Медицинская генетика“, „Перспективы генетической инженерии“ (З. Служинська) і „Биохимическая генетика“ (П. Калинюк).

1990 року в Харкові видана „Генетика человека: учебное пособие“ — автор Л. Атраментова. 1993 року в Києві вийшла друком „Генетика эндокринных заболеваний“, автори Е. Бенникова, Т. Бужієвська, Е. Сальванська. 1997 року у Львові З. Служинська, П. Калинюк, О. Служинська надрукували посібник „Спадковість людини. Хромосомні та генні хвороби“.

1976 року створена Республіканська проблемна комісія „Медична генетика“.

1982 року Львівський НДІ педіатрії, акушерства, гінекології дістав назву НДІ педіатрії, акушерства і спадкової патології, а з 1992 — НДІ спадкової патології АМН України (директор проф. О. Гнатейко).

1984 року засноване Українське наукове товариство медичних генетиків.

Доктор медичних наук Юрій Гаврилюк (1960—2000), заступник директора з питань наукової роботи Львівського науково-дослідного інституту спадкової патології, у статті „Стан та перспективи розвитку медичної генетики в Україні“ (2002) вказував на відродження генетичних досліджень: „Протягом 80-х років сформувалася практична мережа медико-генетичних консультацій. Міжобласні медико-генетичні центри створені зусиллями відповідних учених-клініцистів, які присвятили свою діяльність новій галузі. У Харкові — проф. О. Гречаніна, в Києві — професори І. Бариляк і Т. Бужієвська, у Львові — проф. О. Гнатейко, к. м. н. О. Созанський, в Одесі — академік Б. Резник, у Кривому Розі — к. м. н. П. Веропотвелян, у Донецьку — д. м. н. С. Арбузова, в Сімферополі — В. Рудий. При активному сприянні МОЗ України медико-генетичні консультації були відкриті в кожному обласному центрі. Координація науково-освітньої та практичної діяльності проводилася згідно з державними програмами „Медична генетика“ (1988—1992) та „Захист генофонду населення України“ (1992—1997).

Уже в період незалежності України проведено аналіз розподілу поширеності та спектра природжених вад розвитку (ПВР) серед новонароджених України на основі Міжнародної класифікації хвороб, їх перегляду і порівняно з існуючими міжнародними стандартами проаналізовано у всіх 25 областях серед 542009 новонароджених у 1993 році. У 109991 випадку виявлено ПВР, які класифіковано за їхнім спектром. Констатовано, що в різних регіонах України спостерігаються значні розбіжності у принципах реєстрації ПВР і в підсумковій оцінці їх частот.

Потенціал медико-генетичної служби України в 90-х роках складався з двох наукових установ: Львівського НДІ спадкової патології та Українського наукового центру медичної генетики в Києві, двох профільних кафедр підвищення кваліфікації лікарів у Києві та Харкові, семи міжобласних медико-генетичних центрів, 20 обласних (міських) медико-генетичних консультацій. У практичній медико-генетичній службі працює 206 лікарів, з них 150 пройшли спеціалізацію з медичної генетики. У Москві навчалися в аспірантурі згодом відомі спеціалісти з медичної генетики й цитогенетики Юрій Гаврилюк та Орест Созанський, які захистили дисертації, написали докторські праці. Гаяне Акоюн, спеціаліст

з цитогенетики, проходила аспірантуру в Києві під керівництвом Т. Бужієвської, займає посаду заступника директора з наукової роботи Інституту спадкової патології АМН України. Марія Лозинська — цитогенетик, кандидат біологічних наук.

У Києві і Львові діють цитогенетичні, біохемічні лабораторії та лабораторії молекулярно-генетичних досліджень, в яких налагоджена ДНК-діягностика, зокрема пренатальне виявлення муковісцидозу, фенілкетонурії та міодистрофії Дюшена.

У 1996 році програмою масового скринінгу охоплено понад 60 відсотків вагітних в Україні. Виявлено 1613 випадків природженої та спадкової патології у плодів. Згідно з побажанням у більшості сімей проведено переривання вагітності за медико-генетичними показами. Інвазивна пренатальна діягностика здійснювалася у сімох медико-генетичних центрах, де обстежено 1500 вагітних, серед яких у 130 виявлено патологію плоду.

Забір крові від новонароджених на скринінг фенілкетонурії проводять усі пологові установи України, аналізи — лабораторії міжобласних медико-генетичних центрів; у 1990 році обстежено 256 832 немовлят (близько 60 відсотків від кількості всіх новонароджених). Виявлено фенілкетонурію у 38 новонароджених. Частота патології в Україні становить 1:6758 і не відрізняється від частоти цього захворювання у країнах Західної Європи.

Доктор медичних наук Ігор Бариляк створив у Києві лабораторію мутагенезу і тератогенезу, яка вперше в Україні включила до токсикологічно-генетичної оцінки 62 хемічні сполуки атмосфери та водойм і встановила гранично допустимі концентрації. Професор Бариляк очолив Державну науково-технічну програму „Захист генофонду населення України“, уперше розробив концепцію генетичного моніторингу населення у різних регіонах України з урахуванням екологічного забруднення мутагенними контамінантами.

1987 року професор Тамара Бужієвська створила перший в Україні курс медичної генетики для лікарів при кафедрі неонатології Київського інституту вдосконалення лікарів, а з 1989 року очолила керівництво науковою роботою кафедри медичної генетики Київської медичної академії післядипломної освіти лікарів ім. П. Шупика МОЗ України. Завдяки Т. Бужієвській заснована перша школа українських генетиків.

1999 року професор Лариса Ковальчук організувала науковий центр медичної генетики в Івано-Франківську, де проводять визначення генетичного вантажу населення Прикарпаття та його динаміки, медико-генетичне консультування сімей з обтяженим генетичним анамнезом дітей із вродженою та спадковою патологією.

Олена Гречаніна з Харкова займається наданням терапевтичної і хірургічної допомоги дівчаткам з аномаліями статевого розвитку. Після корекції дефекту діти розвивалися нормально і нині це дорослі здорові люди, які мають сім'ї та виховують дітей. З 1970 року О. Гречаніна впровадила пренатальну діагностику природжених вад розвитку, з 1979 — ультразвукову пренатальну діагностику. В 1992 р. створила громадську Асоціацію фахівців ультразвукової діагностики, президентом якої її двічі обрано. Вперше в Україні з допомогою УЗД впровадила оцінювання здоров'я дитини до народження. Ця робота з колективом авторів з Києва, Львова, Одеси висунута на Державну премію України в галузі науки і техніки, яка була присуджена 1997 року.

У 1984 р. О. Гречаніна створила й очолила Міжобласний медико-генетичний центр, що збільшило доступ населення до медико-генетичної служби та допомогло вивчити генетичні характеристики харківської популяції. У О. Гречаніної багато учнів — кандидати наук (нині докторанти): Е. Песочина, І. Жадан, О. Ромадина, О. Здибська, О. Яковенко. Вони поповнили харківську школу медичних генетиків.

У 1989 р. відкрито кафедру клінічної генетики Харківського інституту вдосконалення лікарів, на базі якої щорічно проходить підготовку з медичної генетики близько 200 лікарів з усієї України. У 1991 р. науковий звіт центру прийнятий у програму VIII Всесвітнього конгресу з генетики. Створено Українську асоціацію спеціалістів ультразвукової діагностики вагітних. У 1993 році О. Гречаніна разом із дитячими хірургами створила систему безперервного надання допомоги дітям із природженими вадами розвитку. Відповідно до цієї системи природжені вади розвитку виявляються пренатально (до народження), спостерігаються генетиками і дитячими хірургами, які виправляють ці вади в перші години після народження — понад 200 дітей росте здоровими після своєчасного усунення вад.

Для підвищення рівня освіти з медичної генетики видано нові посібники та підручники українською мовою. В 1992 р. А. Слюсарев і С. Жукова видали „Біологію“ (Донецьк); 1993 р. вийшли два навчальні посібники Г. Бердишева та І. Криворучко „Медична генетика“, один із них — для студентів медучилищ (Київ). 1996 р. Г. Кривошеїна, А. Брусиловський, І. Богадельников, Ю. Кривошеїн надрукували навчальний посібник „Генетика для практичного врача“ (Сімферополь). 1997 року В. Запорожан, А. Сердюк, Ю. Бажора, М. Аряев, І. Баріляк випустили навчальний посібник „Спадкові захворювання і природжені вади розвитку в перинатологічній практиці“; 1998 року О. Гречаніна і Ю. Гречаніна розповсюдили „Методичні рекомендації. Геномний імпринтинг та хвороби імпринтингу“ (Харків).

1998 року В. Мислицький, В. Пішак, В. Проняєв надрукували „Спадкові синдроми: епонімічний словник-довідник“ (Чернівці).

2000 року І. Бариляк, Л. Ковальчук, Г. Скибан склали „Медико-генетичний словник“ (Тернопіль); В. Пішак, І. Мещишен, О. Пішак видрукували „Основи медичної генетики“ (Чернівці). В 2005 р. за редакцією В. Запорожан вийшла з друку „Медична генетика“, присвячена 100-річчю Одеського державного медичного університету. Її автори — В. Запорожан, Ю. Бажора, А. Шевеленкова, М. Чеснокова.

У третьому тисячолітті в незалежній Україні інтенсивно друкуються підручники та посібники з медичної генетики українською мовою. Перші дві книжки вийшли у видавництві „Здоров’я“, автор Т. Бужієвська, — посібник „Основи медичної генетики“ (2001) і підручник Т. Путінцевої і Т. Решетняк „Медична генетика“ (2002). 2003 року — посібник, виданий у Львові працівниками кафедри медбіології ЛНМУ ім. Данила Галицького: „Біологія з основами паразитології та генетики“. „Медична генетика дитячого віку“ (2003) — автори І. Сміян, Н. Банадига, І. Багірян; підручник „Медична генетика“ (2004), автори — Н. Куликова, Л. Ковальчук, „Медична біологія“ за редакцією В. Пішака і Ю. Бажори, в якій 90 сторінок присвячено класичній та медичній генетиці.

Крім того, вийшли друком праці з популяційної генетики О. Тимченко, А. Сердюк, Е. Омельченко „Генофонд і здоров’я населення: значення шлюбних міграцій“ (2002) та „Популяції“ (2005) З. Служинської.

Ніна Куликова і Лариса Ковальчук (2004) подають детальний склад медико-генетичної служби в Україні на сьогоднішній день: 53 міжрайонні медико-генетичні кабінети (ММГК) і один міський, 18 обласних медико-генетичних консультацій (ОМГК), 7 міжобласних медико-генетичних центрів — ММГЦ (Київський, Львівський, Харківський, Криворізький, Кримський, Донецький, Одеський). У 1992 р. створений Український науковий центр медичної генетики МОЗ і Академії медичних наук України. Йому і Львівському науково-дослідному інституту спадкової патології доручено координацію усіх розділів медико-генетичної служби України. Керує роботою усієї медико-генетичної служби Координаційна рада з медичної генетики при Міністерстві охорони здоров’я (МОЗ) України і головний спеціаліст МОЗ України. Спеціалізовану допомогу хворим із спадковими хворобами надають спеціалісти профільних науково-дослідних інститутів МОЗ України, кафедр медичних вищих навчальних закладів та інститутів удосконалення лікарів.

Література

1. Верхратський С. А. Історія медицини. — К., 1983. — С. 161—179.
2. Гальтон Ф. Наследственность таланта. — Москва: Мысль, 1996. — 271 с.
3. Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їх наукові школи. — Львів: НТШ, 2002. — 544 с.
4. Гнатейко О., Гаврилюк Ю., Невзгода Н. Стан та перспективи розвитку медичної генетики в Україні // Лікарський збірник. Нова серія. — Львів; Чикаго: НТШ, 2002. — Т. VIII. — С. 78—84.
5. Грандо О. Подорож у минуле медицини. — К.: РВА „Тріумф“, 1995. — 175 с.
6. Грандо О. А. Визначні імена в історії української медицини. — К.: РВА „Тріумф“, 1997. — 336 с.
7. Зіменковський Б. С. Львівський державний медичний університет ім. Данила Галицького. — Львів: Наутіліус, 2000. — С. 4—16.
8. Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича. — Львів; Чикаго: НТШ, 1994—2002. — Т. 1—10.
9. Корчак-Чепурківський О. В. Основні етапи будівництва та розвитку вищої медичної школи в Києві за перше десятиліття радянської влади на Україні // Українські медичні вісті. — 1928. — № 9—10. — С. 978—990. [Цит. за Я. Ганіткевичем.]
10. Львівський державний медичний інститут. До 210-ї річниці відкриття, 100-річчя відновлення медичного факультету університету у Львові / За ред. М. Павловського, І. Даценко, Л. Петрух / Видавнича спілка „Словник“. — Львів, 1994. — С. 26, 27, 48, 52, 69, 95, 96, 192.
11. Матюшенко Б. До питання розмноження інтелігенції // Український медичний вісник. — Львів, 1925.
12. Матюшенко Б. Євгенічні поради і їх організація // Лікарський вісник. — 1931.
13. Осінчук Р. На стійці народного здоров'я // Матеріали для історії української медицини. Вид. УЛГПА. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1975. — Т. I. — С. 209.
14. Мухин В., Мухин І. Нарис історії генетики // Лікарський збірник. Нова серія. — Львів: НТШ, 2008. — Т. XVI. — С. 36—43.
15. Плющ В. Лікарі — політичні та громадські діячі українського національного руху. — Мюнхен, 1968/1969. — Т. 18. — С. 188—217.
16. Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. — Мюнхен, 1970. — Кн. 1: Від початку державности до ХІХ ст. — 342 с.
17. Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. — Мюнхен, 1970. — УВАН. — 1983. — Кн. 2: Дев'ятнадцяте і двадцяте століття. — 372 с.
18. Попович М. Результати докладних обстежень етнічних груп бойків // Лікарський вісник. — 1938. — Т. 16.
19. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник / Гол. ред. Ярослав Ганіткевич. — Львів; Чикаго, 1996. — Кн. 1. — 328 с.
20. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник / Гол. ред. Ярослав Ганіткевич. — Львів; Чикаго, 1994. — Кн. 2. — 448 с.
21. Служинська З. Рід людський в Україні. — Львів: ЛДМІ, 1995. — 116 с.

22. Служинська З., Калинюк П. З історії зародження медико-генетичних знань і першої поради в Галичині та генофонду українських популяцій // VIII Конгрес світових федерацій Українських лікарських товариств. — Львів; Трускавець, 2000. — С. 434.

23. Сольман Д. Український таємний університет // Служинська З. Рід Білинських. — Львів: Арсенал, 1998. — С. 171—174.

24. Філіпченко Ю. Изменчивость и методы ее изучения. — Ленинград: Госиздат, 1926. — 268 с.

Zynoviya SLUZHYN'S'KA, Oleksandra SLUZHYN'S'KA

REVIVAL OF GENETICS IN POST-LYSENKO PERIOD

Genetics had been forbidden in Soviet Union since 1948. It was included into the curricula only in 1968. This article points out some information on the first manuals and scholars who influenced the genetics development.